

# Hvem preget O-brakteatene?

## av Christian J. Simensen

Kopi av artikkel trykket i NNF-nytt nr.3-2008, side 19-26

### Summary

This is an analysis of O-bracteates which have been found in large numbers in treasure hoards like Dælihoard, Hedmark County, and Nidarosdomen-hoard, Trondheim. It is also found in great numbers in churches including Mære, Trøndelag; Lom, Oppland; and Urnes, Hopperstad and Kaupanger, all three in Sogn and Fjordene County. The analysis show that the O-bracteates have been produced after the erection of Mære church in 1198-1199 AD and before the hoards of Nidarosdomen and Dæli was buried in 1200 and 1202 AD. It is most likely produced in Trondheim by king Sverre Sigurdsson to finance the production of war ships used against the Bagler party in 1199 AD. Thus the O-bracteates may have been produced in the years 1198-1202 AD. O symbolizes St. Olav and Olav's church where the king and the peasants made their deal in year 1199 AD.

O-bracteates were first issued in small numbers in the 1150'ies, then in large quantities around year 1200 and finally, O-bracteates with a lower silver content (approx. 50 % Ag) were produce between 1202 and 1215 AD in small numbers.

### Innledning

Blant myntene som ble funnet i Dæliskatten på Hedemark er det et betydelig innslag av O-brakteater (også kalt punkt i ring-brakteater (figur 1)). De finnes i seks varianter i Schives tabeller /1/: VIII 6-9, tilleggstabell 26 og VIII 55 (tabell 1). De fire første variantene er funnet i Dæliskatten i et stort antall, og tilsvarende er Schive VIII 9 funnet i stort antall i Domkirkeskatten. Begge disse skattene er nedlagt under stridighetene mellom birkebeinerne og baglerne 1196 -1208, og sannsynligvis i henholdsvis 1202 og 1200 /2,3/. Domkirkeskatten omfatter også noen eksemplarer av Schive VIII 55 (figur 2), mens brakteatene med lav sølvgehalt først ble funnet i Kaupanger kirke. To sentrale spørsmål er: kan man datere disse O-brakteatene, og er det mulig å knytte myntene til noen historiske hendelser? Disse temaer er belyst på grunnlag av sagaene og myntfunn. Det er redegjort for noen sentrale hendelser i borgerkrigen, og funn med O-brakteater er behandlet detaljert.

Tabell 1

Karakteristikk av O-brakteater og antall funnet i noen skatter

Schives tabell	Antall ringer	I sentrum	Sølvgehalt (wt%)	Antall i skatt		
				Dæli	Domkirken i Trondheim	Troppen
VIII 6	2	punkt	ca 90-93	5-50		
VIII 7	3	punkt	ca 90-93	>50	2	
VIII 8	3	punkt+ strek	ca 90-93	5-50	1	
VIII 9	3-ytre punktring	punkt	ca 90-93	>50	ca 200	
VIII 55	2	o-strek	ca 90-93		2	
Tillegg 26	2	punkt	ca 50			2
Total antall mynter i skatten				4966	ca 600	ca 400
Skatten er nedlagt ca år:				1202	1200	1225



Figur 1  
O-brakteat (Schive VIII:6)  
preget ca år 1200  
i Trondheim.



Figur 2  
O-brakteat, Schive  
tabell VIII:55,  
sannsynligvis preget på  
1150-tallet.

### **Striden mellom baglere og kong Sverre /4,5/**

Kong Sverre kom hurtig i konflikt med erkebiskop Eirik Ivarsson. Det førte til at erkebiskopen dro i landflyktighet til Lund i år 1190. I 1196 samlet det seg en flokk nordmenn i Skanør (Haløre). De møtte erkebiskop Eirik, og bestemte seg for å gjøre opprør mot kong Sverre. Flokken kalte seg baglerne (bispestav) og ble ledet av Oslos biskop Nikolas, kongsemnet Inge, som var en sønn av kong Magnus Erlingsson, og Reidar Sendemann. Resultatet ble en langvarig kamp mellom kong Sverre og hans birkebeinere og baglerne. Det ble kjempet over hele landet, og tapstallene på begge sider var store. Baglerne hadde sitt sete i Tønsberg og Viken, mens kong Sverre og birkebeinerne hadde sin styrke i Trondheim (Nidaros) og langs kysten fra Stavanger og nordover. Mange av kampene ble utkjempet ved og i Oslo, Bergen, Tønsberg og Trondheim. Oslo ble plyndret av kong Sverre i 1197, og det var flere slag mellom bønder og kongen i år 1200 på isen utenfor Oslo. Slottsfjellet i Tønsberg ble beleiret i 5 måneder i 1201. Til slutt seiret kong Sverre, og bagleren Reidar Sendemann overga seg. Bergen ble plyndret og brent flere ganger av baglerne, fremfor alt i 1198 og 1206. Trondheim ble plyndret av baglerne i 1197 og 1206. Hver gang måtte kongen på ny bygge opp borgene og kongsgården.

Kong Sverre dør 9. mars 1202. Hans sønn kong Håkon Sverresson forliket seg med kirken. Det fører til at kong Inge blir drept på Helgøya ved Hamar, og det blir fred i to år i Norge. I januar 1204 dør kong Håkon. Birkebeinerne tar Guttorm til konge, mens baglerne velger kong Erling Steinvegg. Kampene blusser opp på ny. Guttorm dør i 1204, og birkebeinerne tar Inge Bårdsson til konge. Etter noen bitre år med mye ufred og kamper klarer erkebiskop Tore Gudmundsson å få til et forlik mellom baglere og birkebeinere i 1208. Baglerne under ledelse av sin konge Phillipus styrer Østlandet, mens resten av Norge inklusive Båhuslen tilhører birkebeinerne og kong Inge.

Sentralt i kampene i borgerkrigen står flåten og bygging av skip. I 1199 hadde kong Sverre mistet alle sine skip. Han holdt så møte med bøndene i Olavskirken i Trondheim. På disse møtene ble de enige om at kongen skulle bygge en flåte på 8 skip i samarbeid med bøndene. Denne flåten brukte kong Sverre til å slå baglerne i et slag på Strindfjorden i 1199. I 1206 bygget både baglerne og birkebeinerne flåter. Baglerne under kong Erling Steinvegg bygget 22 skuter i Tønsberg. Kong Inge og Håkon Jarl bygget store skip i Trondheim for å møte disse skutene. Gjentatte ganger beretter sagaene at både baglere og birkebeinere plyndret byene og tok skatt. Dette vitner om en utstrakt økonomisk aktivitet, og sannsynligvis også myntpregning.

### **O-brakteater i myntfunn**

O-brakteater er funnet i en serie skattefunn som demonstrerer at O-brakteatene ble produsert i tre ulike tidepoker. Funnet i Bårarp, Halland (referer neste seksjon) er nedlagt på 1150-tallet og inneholder små O-brakteater med vekt 0,05 g. En serie skattefunn fra borgerkrigen 1196-1208 har en stor mengde O-brakteater. Skattefunnet gjort i Troppen, Buskerud, har to slitte O-brakteater med lav sølvgehalt (tabell 1) /6/. Denne skatten ble nedlagt ca 1225, og viser at sistnevnte brakteater (Schive tilleggstabell 26) må ha blitt produsert før år 1215.

De betydeligste funn av O-brakteater er gjort i skatten fra Dæli, Hedemark og Domkirken i Trondheim. Begge disse skattene inneholder flere hundre O-brakteater (tabell 1). Ifølge Simensen/3/ ble

disse skattene nedlagt ca 1202 og 1200. Det er også funnet O-brakteater i skattene fra Årbol, Dal i Värmland, og Birkenes gård, Birkeland utenfor Lillesand, men antallet er ukjent. Det er funnet henholdsvis 1 og 0 O-brakteater i de to skattefunnene gjort i muren i Naverstad kirke. Begge disse skattene er nedlagt ca 1205 da de inneholder stjernebrakteater (Schive tabell VIII:75) i tillegg til brakteater lik dem i Dæliskatten. Disse to skattene omfatter henholdsvis 38 og 107 mynter /7/.

Tabell 2  
O-brakteater i funn gjort i kirker

Schives tabell	Mære kirke	Lom kirke	Urnes kirke	Uvdal kirke	Hopperstad kirke	Berg kirke	Sandar g. kirke	Dønnes kirke
VIII 6	25	25	3	1	10	3		
VIII 7	*	18	3		7			
VIII 8		2			3			
VIII 9								
VIII 55		10			2			
Tillegg 26		2		1	5		2	1
Uestemte	2	2						
Totalt i skatten	587	2280	236	553	596	331	399	527
Kirken er bygget år:	1198	1185	1131, 1200	1170	1185			
Maks. antall mynter mistet årlig	4.6	11.0	2.3	2.0	4.1	2.4	3.7	4.1

Ingen O-brakteater i Ringeby kirke (892 mynter), Høre (354 mynter), Alstadhaug (513 mynter), Nore (276 mynter), Borgund (697 mynter) \*Det ble ikke skilt mellom Schive tabell VIII:6 og VIII:7

Tabell 3.  
Ad tap i kirker av O-brakteater tilhørende Schive tabell VIII:6-9

Kirke	Antall mynter mistet per år i årene 1190-1210	Antall O-brakteater funnet i kirken	Antall år O-brakteatene dominerte tap av mynter i kirken
Mære, Trøndelag	2,5	25	10
Lom, Oppland	10,5	46	4,5
Ringeby, Oppland	1,3	0	0
Hopperstad, S&F	3,5	20	5,5
Kaupanger, S&F	3-8??	18	2,5-6
Urnes, S&F	0,8	6	7,5
Borgund, S&F	1,5	0	0

O-brakteatene er vanlige i strøffunn gjort under kirkegulv. En del av disse myntfunnene er oppsummert i tabell 2 og 3. I tabell 3 er det tatt hensyn til at enkelte gulv har vært mer glisne. Således har det blitt mistet 10-11 mynter per år i Lom, mens man i Urnes har mistet ca 1 mynt per år. Tabellene viser at det er funnet et betydelig antall i Urnes, Lom, Hopperstad og Mære kirker, mens O-brakteater ikke er funnet i kirker som Ringeby, Høre, Nore, Alstadhaug og Borgund kirker. Videre er det funnet 18 O-brakteater i Kaupanger kirke som ble bygget 1185-1190 /8/. Det lave antall av O-brakteater på Østlandet og det store antallet i Lom og Mære kirker indikerer at O-brakteatene er produsert i Trondheim. Det støttes også av det lave antallet funnet i skattene i Naverstad kirke, Båhuslen /7/. Et annet interessant poeng er at antallet funnet i Mære, Lom og kirkene i de ytre deler av Sogn og Fjordane viser at myntsorten dominerte i en periode på 3-10 år i disse områdene. Spesielt høyt er antallet mistet i Mære kirke i Trøndelag, hvor O-brakteatene må ha dominert den lokale myntsirkulasjonen i 10 år! Det viser at det i en kort periode må ha vært en strøm av slike mynter inn i distriktet.

Det er funnet O-brakteater i kirker på Østlandet som i Bø gamle kirke, Uvdal kirke og Berg kirke. Imidlertid er antallet lavt. Det viser at myntsorten ikke sirkulerte i stort omfang der baglerne styrte.

## Myntfunnene i Bårarp og på Hjerkin

I 1932 ble det funnet ca 205 mynter i Bårarp i Halland /9/. Det ble inngående analysert at J. Steen Jensen som fant at skatten besto av 146 mynter fra Danmark, 57 norske mynter, 1 mynt fra Gotland og 2 mynter som kunne være fra Danmark eller Norge. Jensen daterte skatten til 1153-1155 på grunnlag av at det omfattet et større antall mynter preget av danskekongen Svend Grathe 1146-1157. Senere har R. Ekre /10/ vist at patriarkalkorsene, Schive Tabell VI 47-52, er preget i Lødøse, Sverige, på 1150-tallet. Det var 24 slike mynter i funnet. Således er bare 33 mynter produsert i Norge. Alle disse har en meget lav vekt 0,02-0,1 g.

Den første gruppen av norske mynter er ensidige mynter med kongehode, sannsynligvis en av Magnussønnene 1104-1130. Den andre gruppen av norske mynter var brakteater med spiral eller bispestav. Det var minst 12 slike mynter. Simensen har på grunnlag av myntfunn i norske kirker sannsynliggjort at disse myntene er preget av erkebiskop Jon Birgersson, 1152-1157 /3, 11/.

6 av myntene i skatten er korsbrakteater, sannsynligvis Schive VII 75-77 og VII 107. De første er enkle kors som kan ha vært preget over lengre perioder, siden de også forekommer i funn gjort i kirker datert etter 1190.

9 av myntene har Jensen klassifisert som punkt i ring-brakteater, Schive tabell VIII 6,7 og liten O i to ringer. Den siste minner om Schive tabell VIII 55. Den siste typen er funnet i Lom og Hopperstad stavkirker dvs. i kirker bygget rundt 1180-1185. Det er også funnet to eksemplarer i Domkirkeskatten. Det er derfor ikke urimelig at Schive VIII 55 med en liten O er preget på 1150-tallet. Bildene som Jensen viser av Schive VIII 6 og 7 dvs. nr. 193 og 196 har begge en knekk på ring nr. 2 og ringen er ikke hel. Derfor er disse myntene ikke identisk med Schive VIII 6 eller VIII 7. De kan tolkes som en bispestav, men sikker er jeg ikke.

I 1984-1986 ble det funnet 19 mynter på Vesle Hjerkin under de arkeologiske utgravningene. Videre ble det funnet lite stykke av en tvunnet sølvtråd og litt sølvblikk. Myntene var ni penninger fra Magnus Barfot, to danske penninger fra henholdsvis Knut den Mektige og Sven Estridsen, en penning fra Tyskland preget av Otto-Adelheid og syv brakteater. Brakteatene lignet de funnet i Bårarp. Det var en med patriarkalkors sannsynligvis preget i Lødøse /10/. Tre av myntene var kors som endte i brede punkter som også kan være svenske /10/. En mynt var en brakteat med venstrevendt spiral eller en biskopstav. Denne er sannsynligvis preget av erkebiskop Jon Birgersson. De to siste var O-brakteater med O med punkt i sentrum og to ytre ringer. Disse veide 0,08 g og 0,19g. Siden gruppen av brakteater ligner meget på i Bårarp-skatten er en rimelig slutning at myntene lagt i jorden på 1150-tallet. Dette bekrefter at det har vært små O-brakteater i omløp på 1150-tallet.

## Når ble O-brakteatene preget?

Bårarpskatten viser at den første pregningen av O-brakteater skjedde på 1150-tallet. O-en kan godt stå for St. Olav eller hans kirke Nidarosdomen. Denne utmyntningen kan omfatte Schive Tabell VIII:55, og disse myntene er meget sjeldne i løsfunn gjort i kirker referer tabell 2. Den neste gruppen av O-brakteater omfatter Schive tabell VIII 6-9, og er meget mer tallrik både i skattefunn og funn i kirker. Disse myntene er produsert rundt år 1200. Den tredje gruppen er O-brakteater med lav sølvgehalt (ca 50 % Ag). De sistnevnte ble preget i perioden 1202-1215, og i vesentlig mindre omfang siden mynttypen er relativt sjelden i løsfunn i norske kirker. En rimelig tolkning er at disse O-brakteatene ble preget for kong Inge Bårdsson. En hypotese er at de ble preget i forbindelse med å bygge skip i 1206.

En rimelig hypotese er at hvis antallet av en mynttype er større enn antallet mistet årlig i kirken, så er mynten produsert etter at kirkegulvet er lagt og tørket ut og tidligst noen få år før kirken stod ferdig. Myntfunnene i Urnes, Lom, Kaupanger, Hopperstad og Mære kirker oppfyller dette kriteriet og viser at O-brakteatene er produsert etter at disse kirkene ble operative, referer tabell 3. Det betyr at hovedmengden av O-brakteater har blitt produsert etter 1198 dvs. det året Mære kirke stod ferdig. Samtidig er O-brakteatene funnet i et stort antall i Domkirkeskatten og Dæliskatten. Simensen /2/ har datert disse skattene til 1200 og 1202. Det vil si at produksjonen av O-brakteater startet før år 1200. Den økonomiske begivenhet som peker seg ut, er bygging av skip for kong Sverre av bøndene i Trøndelag i år 1199. Denne

avtalen ble inngått i Olavskirken i Trondheim, og kong Sverre brukte hærropet: "Frem kong St. Olavs menn" i slag mot baglerne /4/. Da er det nærliggende å tro at kong Sverre har brukt pengene som symbol for å markere sin tilknytning til Olav den hellige. Siden det er mange varianter av disse brakteatene, må pregningen ha foregått over flere år. Myntene har blitt anvendt til å betale arbeidstokken som bygget skipene. Således er O-brakteatene preget i store mengder i årene 1199-1200. Det gir en rimelig forklaring på at mynten ble brukt i stort omfang i Trøndelag og i noe mindre omfang i ytre deler av Sognefjorden og nordre del av Østlandet hvor Lom ligger. Derimot sirkulerte den lite blant baglerne som hadde sitt hovedsete på Østlandet, og hvor de dominerte rundt år 1200.

Et annet interessant poeng er at O-brakteatene i skattefunnene i Domkirken og Dæli og strøfunnene i Mære kirke gjør at disse skattene må dateres etter 1199, og Dæli-skatten må være den seneste siden den også inneholder triqvetrabakteater med en lavere sølvgehalt. Skatten funnet på gården Birkenes, Birkeland utenfor Lillesand må også dateres etter år 1197-1199 siden denne skatten også inneholder O-brakteater.

## Sluttkommentar

Jeg har gjennom en serie artikler dokumentert at de store funnene av mynter i norske kirker kan utnyttes til følgende:

1. Estimere produksjonen av mynt i middelalderen i Norge;
2. Estimere hvor mange mennesker som døde under svartedøden og andre sotter i årene 1349-1450;
3. Datere alderen på kirkene, dvs. når de anla tregulv som sprakk opp nesten umiddelbart;
4. Estimere alderen til pengene folk hadde på seg i middelalderen;
5. Datering av mynter som ble produsert i stort antall i noen få år i middelalderen.

Arkeologene har en vanskelig og tidkrevende oppgave når de reparerer tregulv i gamle kirker, fordi det store antall mynter som ligger der kan utnyttes til å få et detaljert innblikk i norsk økonomi for perioder der de skriftelige kildene er få og utilstrekkelige. Det er naturligvis av stor betydning å kombinere informasjonen om myntene med annen informasjon som brannlag, dendrokronologiske data om treverk, og kjemisk-metallurgisk informasjon om myntene.

## Litteratur

1. C. I. Schive: Norges mynter i Middelalderen, Christiania 1865
2. C. J. Simensen: NNF-nytt 2-1991, s 57-67
3. C. J. Simensen: NNF-nytt Nr. 2-1992, s 65-94
4. Kong Sverres saga, Norges Konge sagaer, bind 3, Redaktører: F. Hødnebo og H. Magerøy
5. Sagaen om baglere og birkebeinere, Norges Konge sagaer, bind 3, Redaktører: F. Hødnebo og H. Magerøy
6. H. Holst: "Brakteatfunnet fra Troppen", NNÅ 1949, s 17-28
- 7 R. Kjellgren: "Myntfynd från Bohuslän", Kongliga Myntkabinettet, Stockholm, 2004
8. K. Skaare: "Kong Sverres utmyntning", Nordisk Numismatisk Årsskrift 1979-80, s. 93-110
9. J. Steen Jensen: "Bårarp-fundet 1932", Numismatiske Meddelanden XXXIII, s. 101-124, Stockholm 1983
10. R. Ekre, C. Hylander og R. Sundberg: "Lødøsefynd ting från en medeltidsstad", 1988
11. C. J. Simensen: NNF-nytt Nr.1-2-1994, s. 8-25
12. K. Skaare: "Myntfunnene på Vesle Hjerkin" i boken: B. Weber et al: "Vesle Hjerkin", s. 71-75 (2007)